

כינון שלום בתוניסיה: משפט, מחאה ורביעיית הדיאלוג הלאומי

ארנו קורז ויניב רוזנאי*

על רקע הליכי ביטחוניזציה בתהליך המעבר של תוניסיה לדמוקרטיה, סוקר מאמר זה את תפקידה של "רביעיית הדיאלוג הלאומי" (National Dialogue Quartet) בשמירה על השלום והיציבות במדינה. מאמציה של הרביעייה למנוע מהמדינה לגלוש בשנת 2013 למצב של כאוס ועימות, זיכו אותה בשנת 2015 בפרס נובל לשלום. תוניסיה עמדה בפני חלק מאותם אתגרים שעמם התמודדה מצרים: ממשלה מונהגת על ידי אסלאמיסטים שהתעלמה מהאופוזיציה החילונית בעצבה את החוקה החדשה; מחאות רחוב; התנקשויות שזכו להד ציבורי משמעותי; ופעילים סלפים קיצונים. שלא כמו מצרים, האליטות הפוליטיות בתוניסיה דבקו בדרך המובילה לגיבוש דמוקרטיה. ואולם, הישג זה לא היה מתאפשר לולא התיווך של הרביעייה, אשר כללה את איגוד העובדים הכללי בתוניסיה (UGTT), את הקונפדרציה התוניסאית לתעשייה, מסחר ומלאכה, את הליגה התוניסאית לזכויות אדם ואת לשכת עורכי הדין התוניסאית. שחקנים חברתיים אלו שימשו כמתווך מכריע בין הכוחות החילוניים לאסלאמיסטים במדינה על מנת להגיע לפשרה בנוגע לחוקה וליצור ממשלת ביניים טכנוקרטית וכן ועדת בחירות בלתי-תלויה. מאמר זה ממפה את התפקידים השונים של השחקנים המעורבים, ובעיקר איגוד העובדים ולשכת עורכי הדין, תוך התמקדות בנקודות החיבור בין פוליטיקה פולמוסנית, פעולה קולקטיבית ומשפט, והפקת לקחים באשר למהפכים חברתיים עתידיים.

מבוא

עליית המדינה האסלאמית, הידועה גם בשם דאעש, במזרח התיכון מאז שנת 2013,¹ ההפיכה העממית שהביאה את עבד אל-פתאח א-ססי ואת הצבא חזרה לשלטון במצרים,² וסדרת התקפות טרור בתוניסיה במהלך שנת 2015, שקטלו עשרות תיירים³ – כולם סימנים שאינם מבשרים שלום ויציבות באזור, שנים מעטות לאחר ההתקוממות מעוררת התקווה שפרחה באביב הערבי. ובכל זאת, למרות אי-השקט, תוניסיה מתבלטת כסיפור הצלחה, שביר אמנם, אך הולך ומתבסס, ככל שהיא מחזקת את הדמוקרטיה שלה. פרס נובל לשלום שהוענק בשנת 2015 לרביעיית הדיאלוג הלאומי בתוניסיה מבליט את עוברת היותו סיפור הצלחה יחיד בצפון אפריקה. הרביעייה כללה את איגוד

* המחברים מבקשים להודות לקורא החיצוני ולחברי מערכת מעשי משפט על הערותיהם למאמר.

העובדים הכללי בתוניסיה (UGTT), את הקונפדרציה התוניסאית לתעשייה, מסחר ומלאכה, את הליגה התוניסאית לזכויות אדם ואת לשכת עורכי הדין התוניסאית. עם זאת, מדגיש הפרס את התנאים הרגישים שבהם שרויה תוניסיה כיום. איומי טרור מתגברים, מבית ומחוץ, מובילים להגברת הליכי ביטחוניזציה (securitization)⁴ במדינה, דבר המהווה מכשול בפני מאמצי הדמוקרטיזציה. מאמר זה מנתח את תפקידם של שחקנים חברתיים שונים – ובמיוחד זוכי הפרס – במהפכה ואת מאמציהם לשמור על השלום והיציבות.

אף שההתקדמות לעבר סיום שלטון רודני במקרים כגון תוניסיה ומצרים היא מורכבת מסיבות סוציו-פוליטיות שונות, הצליחה הראשונה בסופו של דבר להתגבר על המכשול. השוואה בין כמה מהגורמים הפוליטיים בתוניסיה ובמצרים מעלה כי שתי המדינות עמדו בפני אתגרים דומים. ממשלות אסלאמיסטיות התעלמו מהכוחות החילוניים שבאופוזיציה בקבלת החלטות חקיקתיות, מפגינים מילאו את הרחובות והתנקשויות שזכו לפרופיל תקשורתי גבוה, ובנוסף לכך פעילים סלפים קיצוניים. במקום לשקם את מבני הכוח הישנים, כפי שנעשה במצרים, בחרו האליטות הפוליטיות בתוניסיה להמשיך להתקדם לעבר דמוקרטיה יציבה. תוצאה זו לא הייתה מתאפשרת לולא עבודתה של רביעיית הדיאלוג הלאומי, שתיווכה בין השחקנים הפוליטיים החילוניים והאסלאמיסטים על מנת להגיע לפשרה בנוגע לטיטת החוקה ולכינון ממשלת מעבר כמו גם ועדת בחירות בלתי-תלויה. שתי שאלות מתבקשות כתוצאה מהצלחת ההתערבות של גורמים שלא מטעם המדינה בפתרון מבוי סתום פוליטי רציני: מיהם אותם שחקנים חברתיים עוצמתיים? ואיזה תפקיד מילאו חלק מאותם שחקנים חיוניים, לא רק בתקופת המעבר אלא גם בתקופת שלטונו של בן עלי? במאמר זה נדון בעיקר בתנועת העובדים ובעורכי הדין, ונראה כיצד אחזו שני שחקנים חברתיים אלו בעמדות כוח בהיסטוריה של תוניסיה, על אף שהסכימו לשליטים רודנים, כדי לבסס את השפעתם.

לאחר סקירת רקע קצרה של תקופת המעבר בתוניסיה, נמפה את תפקיד האיגודים המקצועיים בתקופת שלטון הנשיאים בורגיבה ובן עלי. בהמשך ידון המאמר בחשיבותה של החברה האזרחית במהלך תקופת המעבר לדמוקרטיה בתוניסיה, ויתמקד בבחינת תפקידם של עורכי הדין בתהליך. דגש מיוחד יושם במאמר זה על נקודות החיתוך בין פוליטיקה פולמוסנית, פעולה קולקטיבית ומשפט.

1. רקע

תוניסיה עדיין מוצגת על ידי התקשורת כמעוז האחרון של דמוקרטיה בהתהוות, אך ההתקוממות הערביות והתקופה שאחרי שלטונו של בן עלי עיצבו באופן מכריע את דמותה של הפוליטיקה במדינה. במהלך תקופת המעבר, משנת 2010 עד היום, נאלצה החברה התוניסאית להתמודד עם אתגרים דרמטיים. כדי להבין את התפקיד שמילאו שחקנים חברתיים תוך כדי תהליך הטרנספורמציה הפוליטית יש לשחזר חלק מהאירועים המרכזיים. ב-17 בדצמבר 2010, הצית מוכר המזון מוחמד בואזיז את עצמו, ובכך הניע לא רק את הדחתו של הנשיא זין אל-עאבדין בן עלי שבועות ספורים לאחר מכן, אלא גם גל של מהומות מהפכניות ברחבי העולם הערבי.⁶ ההקרבה העצמית הייתה הקש ששבר את גב הגמל, ואולם משטר בן עלי כבר התקשה לייצב את אי-השקט הפוליטי שנבע מהקושי הכלכלי בשנת 2008, אז פתחו כורים במחוז גפסה בשביתה.⁷ בתקופה שלאחר הימלטותם של בן עלי ובני משפחתו לערב הסעודית,⁸ נותר תהליך המעבר של תוניסיה לדמוקרטיה שנוי במחלוקת ורועע, מה שהוביל לבחירות כלליות לכינון אספה מכוננת לשם ניסוח חוקה חדשה עד סתיו 2011. תוצאות הבחירות של אוקטובר 2011 הביאו לניצחון רחב היקף, שלפיו 40% מהמושבים הוקצו לנציגי הכוחות הפוליטיים האסלאמיסטים, מפלגת אנאחדה של ראשיד גנוצ'י.⁹ היות והמפלגה הוחרמה בתקופת שלטון בן עלי, לוותה העלייה בכוחה בחוסר אמון מוסדי ובקשיים ביישום סדר

יום פוליטי לאומי. תוצאות מערך הכוחות האמור היו קיטוב בין הכוחות החילוניים לאסלאמיסטים, קיטוב שהלך והחריף עם הזמן. כך לדוגמה, הממשלה כשלה בתגובתה להתדרדרות אלימה שנגרמה על ידי סלפים, מוסלמים קיצונים, במהלך תערוכות האמנות הבינ-לאומית *Les Printemps des Art* באביב 2012.¹⁰

התפרצות אלימה זו לא הייתה אלא ראשיתם של זעזועים טקטיניים שטלטלו את החברה התוניסאית בשנה שלאחר מכן. ב־6 בפברואר 2013, רצח סלפי את אחד ממנהיגי האופוזיציה, שוקרי בלעיד, בפתח ביתו.¹¹ ראש הממשלה באותה עת, חמאדי ג'באלי, שהיה אסיר פוליטי בעת משטרו של בן עלי, ניסה להרכיב ממשלה טכנוקרטית על מנת למנוע את המשבר הפוליטי, אך נכשל ואולץ להתפטר.¹² עלי לארבייד, שר הפנים בממשלת ג'באלי וחבר בתנועת אנאחדה שעונה בתקופת משטר הרודנות של שנות ה־90, החליף את מקומו של ג'באלי. למרבה הצער, למרות התחייבותו להילחם בקנאים הדתיים לא היה זה קץ הרציחות. נהפוך הוא, ראש הממשלה עמד שוב בפני אי־שקט פוליטי, כאשר ב־25 ביולי 2013 נרצח מנהיג אופוזיציה נוסף, מוחמד בראהמי, בידי אותם קנאים דתיים שנטלו את חייו של בלעיד.¹³ נדמה היה שעל רקע פקיעת המנדט של האספה המכוננת באוקטובר 2012, שנה אחרי כינונו של הגוף שיועד לנסח את החוזה החברתי החדש של המדינה, הבשילו התנאים לקריסה פוליטית. בקיץ 2013, דומה היה שימיה של הדמוקרטיה המתעוררת ספורים. מפגינים התעמתו עם כוחות המשטרה בעיר סידי בוזיד, ערש המהפכה.¹⁴ ואולם, בעיצומו של המשבר, איגוד העובדים UGTT בהנהגת חוסין עבאסי הכריז על שביתה כללית והיה אחד הכוחות המובילים במניעת קיפאון פוליטי, בהכריחו את השחקנים המרכזיים בזירה הפוליטית לחפש פשרה, שאמנם נחתמה בדצמבר 2013 לאחר אינ־ספור שעות משא ומתן.¹⁵

התערבות רביעיית הדיאלוג הלאומי התוניסאי במשבר זה היוותה נקודת מפנה. על פי מפת הדרכים המוסכמת, על חברי האספה המכוננת הנבחרת היה לשוב לעבודתם ולהעביר את החוקה, למנות ועדת בחירות ולהעביר את חוק הבחירות.¹⁶ וכך היה. האספה המכוננת אשררה את החוקה החדשה ב־26 בינואר 2014, וסללה את הדרך לבחירות באוקטובר 2014. התערבות UGTT לנטרול המשבר בקיץ 2013 מזמינה התכוננות נוספת בתפקיד איגודי העובדים בחברה התוניסאית.

2. מיפוי יחסי העבודה בחברה התוניסאית

בניגוד לארגוני עובדים אחרים בעולם הערבי, ארגון העובדים התוניסאי, UGTT, שמר על תפקיד מובחן, ועל עצמאותו היחסית אל מול השלטון. עצמאות זו היא, בחלקה, תוצאה היסטורית. שורשיו של האקטיביזם בתחום העבודה בתוניס נטועים במאה ה־19, אך שנות ה־20 של המאה הקודמת בישרו את תחילתה של תנועת עובדים של ממש. כינון UGTT בשנת 1946 אירע בימי השלטון הקולוניאליסטי הצרפתי. כפי שציין חירדין בוסלה, מוותיקי UGTT, "ההיסטוריה של האיגודים בתוניס כרוכה בהיסטוריה של שחרור תוניס מהקולוניאליזם".¹⁷ לארגון היה תפקיד מרכזי במאבק נגד הכיבוש הצרפתי ולמען עצמאותה של תוניסיה, שתרים לגיבוש הלגיטימיות החברתית שלו. נשיאה הראשון של UGTT, פרחאת חשאר, היה דמות מרכזית בתנועה הלאומנית לשחרור מהקולוניאליזם הצרפתי והוא נרצח במהלך המאבק לעצמאות בשנת 1952 (רצח שמיחוס למודיעין הצרפתי). רצח זה, שהיה הרצח הפוליטי הראשון בתולדות תוניסיה המודרנית, הדהד בכל צפון אפריקה ושימש מנוף למאבק הלאומי שהוביל לעצמאות. משזכתה תוניסיה בעצמאות בשנת 1956, סייע UGTT בבניית מדינה מודרנית, פוסט־קולוניאלית ומשמעות הדבר הייתה גם אימוץ קשרים הדוקים עם משטר בורגיבה. ואולם, באמצע שנות ה־70 נוצר קרע בין UGTT לבין מפלגת ניאור־דסטור (Neo-Destour), ממשיכת דרכו של הכוח הלאומני העיקרי טרם עצמאותה של תוניסיה. האיגוד השיב מלחמה על

מנת לחמוק מפיקוח המשטר, תוך הסתמכות על פעולות קיבוציות לקידום זכויות עובדים. הנשיא בורגיבה החליט לשבור את האיגוד. הפצעתו של הנשיא בן עלי, שהחליף את קודמו, בורגיבה, בשנת 1987, נשאה עמה תקווה חדשה כי UGTT ישוב למלא תפקיד מרכזי. בן עלי שחרר וחנן כמה חברי איגוד שנאסרו בתקופת שלטונו של בורגיבה, מתוך כוונה לבצר בעל ברית חדש למשטר שלו עצמו. בתמורה, גיבה UGTT את מפלגת השלטון של בן עלי, RDC, במהלך הבחירות לנשיאות. היחסים בין UGTT והמשטר אכן מורכבים. בעוד עצמאות האיגוד מוטלת בספק, בפרספקטיבה ההיסטורית ניתן לראות שהיו תקופות של ניתוק מעמדות הכוח, ותקופות של בריתות אסטרטגיות.¹⁸ למרות תקופות של נאמנות פוליטית לשלטון, מילא UGTT חלל סוציאלי כמגן זכויות העובדים. האסטרטגיה כפולת הפנים הזו הובילה למתחים פנימיים שעליהם התגברו רק במהלך מהפכת 2011, שעה שהאיגוד תמך בלב שלם בהדחת בן עלי, תמיכה שהשפיעה על המפגינים כנגד המשטר.

המרד באזור המכרות של גפסה בשנת 2008 הוא דוגמה נוספת לאי־שביעות הרצון הגוברת בציבור ולדילמה של איגוד העובדים אל מול השלטון. שלא כמו ההתקוממות בסידו בוזיד בדצמבר 2010, משכו המחאות שטלטלו את תוניסיה שנים ספורות קודם בגפסה, תשומת לב מעטה מצד התקשורת הבינ־לאומית. עם זאת, מאז מהומות הלחם בשנת 1984, הייתה זו אחת ההתנגשויות הקשות ביותר בין החברה האזרחית לשלטון, ואחת ההצהרות הרציניות ביותר של התמרמרות מצד אוכלוסיות כפריות נטולות זכויות אזרח. למרות הרטוריקה של בן עלי בדבר נס כלכלי, ועלייה במחירי הפוספט מאז שנת 2006 – שהביאה רווחים גדולים לחברות הפוספטים בגפסה – התושבים המקומיים לא נהנו מהפריחה הכלכלית. במקום זאת, הם הרגישו נטושים מאחור. כתוצאה מכך, החליטו העניים והמובטלים לצאת לרחובות כדי להתנגד למדיניות הנפטיסטית של המדינה. הייתה זו "חזרה כללית להתקוממות שהביאה להחלפת המשטר בדצמבר 2010".¹⁹ הממשלה הגיבה בהפעלת כוח, לרבות מעצרים המוניים ועינויים, ואחרי חודשים של מהומות, מיגרה את ההתקוממות בכך ששלחה את המשטרה ב־6 ביוני 2008 להשתיק את ההמון ביריות רובים.²⁰ אריק גובה, שמיפה את הרשת ההולכת וגדלה של שחקנים חברתיים שהיו מעורבים במחאה, מציין כי המפגינים באו בעיקר מקרב הפועלים, חברי איגוד העובדים UGTT ובוגרי אוניברסיטאות טריים ומובטלים, אך כל אלו חסרו מנהיגות מאוחדת.²¹

במהלך מהומות 2010, נודעה לפעילות הקיבוצית שאורגנה על ידי האיגודים השפעה מעצימה, במיוחד משום שהפעם תמכו האיגודים במטרות המהפכניות של הפלת הדיקטטור. לצד המארגנים מטעם איגודי העובדים, הנהיגו עורכי דין וסטודנטים אף הם מחאות לאחר מעשה הייאוש הנחרץ של בואזיזי. עד סוף דצמבר צעדו פעילים של ארגוני העובדים במאות הפגנות בתוניס, בירת תוניסיה, דורשים תעסוקה ובה בעת מפגינים סולידריות עם בואזיזי. בתוך זמן קצר התפשטו המחאות לרבות מהערים הגדולות ברחבי המדינה, ובערב ראש השנה כינס UGTT את תומכיו בגפסה. היה זה במהלך מחאות אלו, שעורכי הדין נעשו לבסוף כוח מוביל חשוב,²² ועל כך נרחיב בהמשך.

סקירה כרונולוגית קצרה זו של איגודי העובדים בחברה התוניסאית, ואפקט הרומינו שהעיר ארגונים משפיעים אחרים בחברה האזרחית להצטרף בסוף 2010 להפגנות המתפשטות, מהווים דוגמה מצוינת לטיבם ההטרוגני של השחקנים החברתיים במסגרת המבנה הפוליטי הרודני של המדינה התוניסאית. עם זאת, ערב נפילתו של בן עלי, פעולה קולקטיבית הפכה למחאה מאסיבית שלא הותירה לשליט כל ברירה אלא לעזוב.

3. חשיבות החברה האזרחית והסנגור למען זכויות אדם בתקופה שלפני בן עלי ואחריו

אף שמשטרים רודניים בדרך כלל לא משאירים מקום רב לארגונים בלתי-ממשלתיים להשתתף בתהליכים הפוליטיים, הרגישו חוקרים את התפקיד שמילאו קבוצות חברתיות שנדחקו לשוליים וחוו פגיעה בזכויות האדם שלהן, ואת הכוח שהפעילו קבוצות אלו.²³ אף על פי כן, סביר להניח שהשתתפות במשחק הפוליטי תהא מבוססת על צורות שונות של מחאה כנגד המדיניות של האליטות השולטות, מה שמכונה גם פוליטיקה פולמוסנית. צ'ארלס טילי וסידני טארו, לדוגמה, מגדירים תופעה זו כ"מגעים בהם גורמים שונים מעלים תביעות בנוגע לאינטרס של מישהו אחר, שבהן ממלאות ממשלות את תפקיד המטרה, יוזמת התביעות או צד שלישי".²⁴ פוליטיקה פולמוסנית, כפי שתועדה לאורך ההיסטוריה, הובילה גם לשינויים מהפכניים, להדחת שליטים וליצירת מרחב למסגרת מוסדית חדשה. עם זאת, כדי להעמיד בסכנה שיטת ממשל רודנית, דרושים תנאים מקדימים אחרים. ג'ף גודווין טוען שמדינות שמראות סימנים של "שלטון מושחת, שרירותי וממוקד-אישיות שמנכר, מחליש או מפצל את האליטות המתנגדות למהפכנות" מועדות יותר לעורר מרידות מהפכניות.²⁵ תנאים דומים התקיימו ערב נפילתו של בן עלי. בנוסף לאי-שקט בקנה מידה נרחב שנבע מהקושי הסוציו-אקונומי שחוו אנשים ברחבי המדינה, המשפחה השלטת הרחיקה וניכרה שחקנים פוליטיים בעלי השפעה שלא היו חלק מהמעגל הקרוב של הנהנים מהעסקים ומרשת המסחר של אשתו של בן עלי.²⁶ זאת ועוד, תקופת המעבר שבאה לאחר מכן מדגימה בבירור את הפוליטיקה הפולמוסנית בין כוחות פוליטיים מנוגדים שנאבקו על השליטה במוסדות הדמוקרטיים החדשים. כאמור, הסמיכות בין המטרות הפוליטיות של הכוחות החילוניים לאלו של הכוחות האסלאמיסטיים בתקופה שלאחר שינוי המשטר הפכה בסופו של דבר לקיפאון מדיני בזמן שסדרה של התנקשויות פוליטיות טלטלה את החברה התוניסאית בשנת 2013.

הליך הגישור שהובילה רביעיית הדיאלוג הלאומי, אף שלא היה נטול אתגרים, צבר תנופה מספקת היות שחברי הרביעייה סמכו על הלגיטימיות שלהם בחברה, על האמון העמוק ועל המשקל הפוליטי שנבנו לאורך זמן והיוו משקל נגר להתקוטטויות המניפולטיביות והחוסמות של המפלגות הפוליטיות סביב שולחן המשא ומתן. במילותיה של שרה צ'אייס: "ה-UGTT ומוסדות מרכזיים אחרים, כישרונם ועקשנותם של כמה אנשים וכן מספר אירועים רבי עוצמה חברו יחד להניע את התהליך. כל אלו יחד כפו על פוליטיקאים חסרי ניסיון, מרירים וקשי עורף לעתים, לגשר על הפערים".²⁷ תיאוריית "המסגור" עשויה גם היא לספק מסגרת מושגית להבנת המעורבות המוצלחת של שחקנים בחברה האזרחית במניעת קריסת המבנים הפוליטיים הרעועים של תוניסיה, בין היתר במתן משמעות למטרה, שהשגתה תלויה בכמה גורמים לרבות שיח, תזמון ומנגנוני הפצה.²⁸ עם זאת, אין להתעלם מגורמים נוספים בשקלול התנאים להצלחה בתקופה פוליטית סוערת זו. שביית שבת שבה השתתפו כמעט שלישי מחברי האספה המכוננת – שבהם תמכו אלפי מפגינים – המידרדר במצרים לאחר דיכוי ההתקוממות האלים והמאסיבי והשעייתן של הלוואות בין-לאומיות, סיפקו רוח גבית לתוצאות החיוביות של המשא ומתן שהתנהל בעצלתיים.

כדי להבין את מלוא המשמעות של הארגונים החברתיים השונים שהיו מעורבים במהפך בתוניסיה, יהיה זה מועיל לצייר תמונה כללית של התנאים במהלך התקופה שטרם בן עלי ואחריו. החברה האזרחית בתקופת שלטונו של בן עלי הושתקה שנים ספורות לאחר עלייתו לשלטון בשנת 1987, כחלק מביסוס מדינה חזקה לאחר אג'נדה רפורמיסטית ראשונית.²⁹ אמנם בעשור האחרון זכתה החברה האזרחית במדינות ערביות רבות לצמיחה מחודשת, אך הדבר נזקף פחות לזכות

הגידול בכוחן ויותר לזכות אסטרטגיית גמישות שנקטו שליטים רודנים כדי להישאר בשלטון.³⁰ הפוליטיקה היוותה מרחב נתון ובלתי־משתנה שאין להתערב בו, תוצאה של פחד מפני מנגנוני ביטחון ממשלתיים. חשוב מכך, בן עלי יצר חברה שעשועים שבה סבבו חיי הנוער סביב תרבות בתי הקפה וספורט. נפילת משטרו של בן עלי שינתה את פני החברה האזרחית עם "אקטיביסטים ופרויקטים הצצים כפטריות אחרי הגשם" כפי שמדגישה נור כעבי, פעילה צעירה שעובדת בארגון הבלתי־ממשלתי ג'מאיטי (Jamaity), ארגון גג שמתאם פעילויות בין ארגונים לא ממשלתיים שונים ברחבי המדינה.³¹ לשאלה בנוגע ליישוג (outreach) קונקרטי ולהשפעה של עבודת שטח מחוץ לבירה ולאזורים העירוניים שלאורך החוף, היא משיבה שהשינוי אמנם מתגלה לעין באטיות אך הוא הולך ומצטבר. היעד של רבות מתנועות אלו בתקופה הבר־מהפכנית מתמקד פחות בשינוי מוסדי ומשקף יותר מטרה שלה שותפות רבות מהתנועות הפוסט־תעשייתיות של שנות ה־80 וה־90 של המאה ה־20. במקום לפעול למען שינוי במדיניות הממשלה, הפעילים שלהן מכוונים לשנות את האמונות ואת הנהגים החברתיים בקרב חבריהן, ומעבר למעגל החברים בתנועה.³² לקח חשוב מהמצב הנוכחי בתוניסיה, אם כן, הוא הפסיפס המגוון של שחקנים בחברה האזרחית. בנוסף לכוחות איגודי העובדים, מגוון ארגונים לא ממשלתיים המעורבים בעבודה למען זכויות אדם, וכן בני נוער, מהווים כוח מוביל, אשר לעתים נזנח בניתוחים מלומדים.³³ זאת ועוד, עורכי דין שיחקו תפקיד מכריע במהלך תקופת המעבר הפוליטית.

4. על חשיבותם של עורכי הדין

מאז תקופת הקולוניאליזם הצרפתי ועד היום, ניצבו עורכי דין בחזית החיים הפוליטיים והציבוריים בתוניסיה.³⁴ טווח השפעתם משתקף גם במוסדות הרשמיים של המדינה. למעשה, עת קיבלה תוניסיה את עצמאותה מהשלטון הקולוניאלי הצרפתי, מרבית הפוליטיקאים היו עורכי דין. המשפטן הבולט ביותר בתולדות תוניסיה, חביב בורגיבה, הנהיג את התנועה הלאומית לשחרור המדינה מהקולוניאליזם הצרפתי, וכיהן כנשיא תוניסיה עד 7 בנובמבר 1987, היום שבו תזמן בן עלי הפיכה והדיח אותו מן השלטון בהכרזו כי בורגיבה אינו כשיר למלא את תפקידו. גם מוחמד בג'י קאיד אסכסי, הנשיא הנוכחי, שזכה בדצמבר 2014 בבחירות הסדירות הראשונות בעקבות המהפכה בתוניסיה, הוא עורך דין. בתקופת הרודנות התוניסאית שטרם המהפכה, התמקדה לשכת עורכי הדין בהגנה על העצמאות המקצועית שלה ובשיפור התנאים הכלכליים־חברתיים של חבריה. הממשלה ראתה במקצוע המשפט פוטנציאל של סיכון הסדר הפוליטי, ובהתאם שאפה להגביל את יכולתם של העוסקים בו לצבור כוח כלכלי ופוליטי עודף.³⁵ ציבור המשפטנים, מצדו, לא תמך במשטר בן עלי. היות שרבים ראו בהגבלות שהמשטר האוטוריטרי הטיל על האוטונומיה שלהם התקפה ישירה על הפרופסיה המשפטית, דאגות כלכליות ומקצועיות התמזגו עם התנגדות פוליטית.³⁶ יש המציינים, כי לשכת עורכי הדין – כמייצגת את הפרופסיה המשפטית – הייתה למעשה מעין תנועת אופוזיציה יחידה בתוניסיה.³⁷ אכן, פעולות לשכת עורכי הדין היוו לעתים שדה פוליטי חלופי שהצטלב עם מחאה פוליטית אף טרם המהפכה. גובה ושאלמה מציינים כי בנוסף לליטיגציה, עורכי הדין התוניסאים היו מעורבים בפעולות פוליטיות מגוונות, בין היתר שביתות, הפגנות מחאה, הפצת הודעות רשמיות לתקשורת וקיום מסיבות עיתונאים, פעולות שחורגות מעבודה משפטית גרידא וביטאו אקטיביזם פוליטי. ההתנגדות הפוליטית הטרומ־מהפכנית של עורכי הדין, ומאבקם עבור עצמאותם, זיכו אותם במוניטין של מייצגי צדק או לוחמי צדק בקרב תוניסאים רבים.³⁸ ואולם, התפקיד המרכזי של עורכי הדין ולשכת עורכי הדין נעשה ברור והחלטי בתקופה שלפני המהפכה, במהלכה ולאחריה.³⁹

האירועים שהוזכרו לעיל באגן המכרות בגפסה בשנת 2008 ידועים במידה רבה כחוד החנית של מהפכת ינואר 2011. במהלך אירועים אלו, מספר גדול של עובדים וסטודנטים התארגנו בגלוי כנגד המשטר. משפטם של 38 מנהיגי איגוד העובדים ומפגינים, שנפתח בעקבות כך, סימן את תחילת הסוף עבור בן עלי, לא פחות משום שמספר הולך וגדל של עורכי דין החל לעבוד בשם אזרחים פשוטים ולצדם, כשותפים למקצוע וכאקטיביסטים שותפים.⁴⁰

חשוב לציין שבימיה הראשונים של תנועת המחאה, איגודים מקצועיים היססו להשתתף בהפגנות ולתמוך בהן. בשבועיים הראשונים להתקוממות, ובהיעדר פעולה קולקטיבית, היו אלו עורכי דין צעירים בערים באזור מערב־מרכז המדינה ובדרומה, לרבות סידי בוזיד, קסרין ומדנין, שנרתמו למטרה, עודדו וחיזקו את המחאה העממית. יום לאחר מותו של בואזיזי, מספר גדול של עורכי דין לבושים גלימות שחורות השתתפו בשביתת שבת. הממשלה התוניסאית הגיבה בשיסוי כוחות הביטחון של המדינה במפגינים, בשלחה 2,000 שוטרים לדכא את המהומות בסידי בוזיד. התפקיד שמילאו עורכי דין בהמשך – כמו תפקידם של יתר המפגינים – נגזר מתגובה זו של השלטונות. צעדת עורכי דין מבתי המשפט ברחובות ראשיים, בהיותם עטופים בגלימותיהם השחורות, החלה להפוך לרפוס פעילות, וככל שההפגנות כנגד המשטר התפשטו ברחבי תוניסיה, גדל במהירות מספר עורכי הדין המעורבים בגלוי באקטיביזם פוליטי.

ב־28 בדצמבר 2010 קיימו 300 עורכי דין עצרת בסמוך לארמון הממשלה בתוניס, כמו גם בכמה ערים נוספות, מתוך סולידריות עם המפגינים. עורכי דין רבים הוכו ונפצעו. עבד־א־רחמן עאיירי, עורך דין תוניסאי בולט, עונה ככל הנראה בידי המשטרה לאחר שנעצר בגין ההפגנה.⁴¹ ביום 31 בדצמבר 2010, התכנסו עורכי דין ברחבי תוניסיה בתגובה לקריאה למחות על מעצרו של עורכי דין ולהפגין סולידריות עם תושבי סידי בוזיד.⁴² בארמון המשפט התקיימה שביתת שבת ועורכי דין התבקשו לענוד סרט אדום כסימן לתמיכה בתנועה שהתחילה בסידי בוזיד. במהלך השביתה הוצב כוח משטרה גדול בפתח בית המשפט, על מנת למנוע מעורכי הדין שעונדים את הסרט להיכנס פנימה. כוחות משטרה פעלו גם בתוך בית המשפט, על מנת למנוע מעורכי הדין לענוד את הסרט בתחומו. אלו שסירבו להסיר את הסרט הותקפו ונפצעו בידי המשטרה, ובחלק מהמקרים אף נקרעו הגלימות השחורות שעטו. אלימות זאת בתוך המרחב של בית המשפט הניעה את לשכת עורכי הדין להסלים את פעולותיה, ולקרוא לשביתה כללית ביום 6 בינואר 2011, כמחאה על מה שכינו "שימוש חסר תקדים בכוח כנגד עורכי דין" שנועד "להשתיקם". יש חשיבות לעניין זה משום שהסיבה הרשמית לשביתה לא הייתה סולידריות כללית עם המפגינים נגד השלטון אלא גינוי של אלימות ממשלתית כנגד עורכי דין. גובה ושלאימה מציינים כי ניסוח מוקפד זה נבע מעמדה פוליטית זהירה של נשיא לשכת עורכי הדין שנמנע מלתקוף ישירות את המשטר.⁴³ עם זאת, השביתה משכה תשומת לב ציבורית ברחבי הרפובליקה.⁴⁴

הדיכוי הברוטאלי של תנועות המחאה בטאהלה ובקסרין בין ה־7 ל־9 בינואר 2011, העיר לבסוף את תשומת לבם של איגודים מקצועיים. נעשה ברור שהאלימות המתגברת של התגובה הממשלתית לפעולה ציבורית שלווה קיבלה תפנית מכריעה ונגעה כעת לכל המעמדות בחברה – כשעורכי הדין ממלאים תפקיד מרכזי. אך בעת זו גם התבהרה מחלוקת בלשכת עורכי הדין. בעוד שנשיא הלשכה היסס לנקוט עמדה ישירה, המועצה המנהלת של הלשכה רצתה להיות בלב המחאה. ב־11 בינואר 2011, ועדת הרגולציה של הלשכה הקימה שתי ועדות פיקוח על המתרחש במחאות, בין היתר כדי להגן על עורכי הדין שהיו מעורבים במחאות. בינתיים, באותו היום, המנהיגות הלאומית של UGTT אישרה לסניפים המחוזיים לארגן שביתות כלליות ברחבי תוניסיה החל מיום 12 בינואר 2012. בישיבת חירום פרסמו גופי ההנהלה של לשכת עורכי הדין הודעה התומכת בהתארגנות השביתות

הכלליות. לאחר דיכוי אלים בידי רשויות המדינה במהלך אירועים אלו, ובעקבותיו, פתחו עורכי דין, לבושים גלימות שחורות, במחאות נרחבות בספאקס ובעצרות נוספות במדנין, בקסרין ובסידה בוזיד.⁴⁵ ב-14 בינואר, בעוד שנשיא לשכת עורכי הדין העדיף לקבל את הזמנתו של ראש הממשלה המכהן להיפגש עמו במקום להנהיג את המצעד, עמדו מאות עורכי דין בגלימותיהם בקו החזית עם מפגינים, צעדו לעבר משרד הפנים בשדרת חביב בורגיבה, שהיווה סמל לדיכוי הממשלתי בתקופת שלטון בן עלי, וצעקו *"Ben Ali, Dégage!"* ("בן עלי, הסתלק!")⁴⁶. עזיבתו החפוזה של הנשיא בן עלי לערב הסעודית עוד באותו ערב, מיצבה את עורכי הדין בחוד החנית של "תוניסיה החדשה" והם הפכו ל"גיבורי המהפכה".⁴⁶

עורכי דין נחשבים בדרך כלל שחקנים חברתיים שמרנים, שמטרתם שימור הסטאטוס קוו. לכן, מנהיגותם של עורכי הדין בעת המהפכה התוניסאית ומעורבותם בה ראויות לציון.⁴⁷ השתתפותם של עורכי הדין במחאות המהפכניות, לבושים חליפות ועוטים גלימות משפט, הייתה בעלת השלכות חשובות על הלגיטימיות של הקריאה למהפכה:

עורך דין אינו ככל אזרח אחר. להשתתפות עורכי דין במהפכה יש השפעה אדירה על הלגיטימיות של הסדר המשפטי הקיים. הציבור רואה בעורכי דין מומחים בפעולה בגבולות המוסדות המשפטיים הקיימים. כשעורכי דין מעזים ופועלים מחוץ לגבולות המוסדות המשפטיים, ופועלים לשינוי חברתי בדרכים חוץ-משפטיות, נודעת למעשה השפעה אדירה על הלגיטימיות של המוסדות המשפטיים ושלטון החוק, השפעה שעשויה להכריע את הלגיטימיות של המהפכה עצמה.⁴⁸

השילוב של עורכי הדין עם האקטיביסטים, הקנה ללשכת עורכי הדין "לגיטימציה מהפכנית" שבתורה העניקה לה השפעה פוליטית בעידן הבתר-המהפכני.⁴⁹ אכן, מעורבותם של עורכי הדין לא הסתיימה בהשתתפות בהפגנות. בניגוד להודעות הרשמיות שלשכת עורכי הדין פרסמה בעידן הטרומ-המהפכני, ושנגעו בעיקר בזכויותיהם של עורכי דין – בעידן הפוסט-המהפכני, רוב ההודעות הרשמיות של הלשכה עסקו בעניין פוליטיקה מדינתית. כחודש לאחר עריקת בן עלי, הצטרפה לשכת עורכי הדין למועצה הלאומית להגנה על המהפכה, קואליציה של 28 מפלגות פוליטיות, איגודים מקצועיים וארגונים. דרישות המועצה הלאומית היו הגנה על זכויות אדם, מאבק נגד עינויים, יישום תהליכי סינון לנושאי משרה ציבוריים ובחירת אספה מכוננת. ב-27 בפברואר 2011 התפטר מוחמד גנוצ'י, מי שכיהן כראש ממשלת המעבר, ובכך סלל את הדרך לבא אחירו – מוחמד בג'י קאיד אסבסי, לארגן בחירות לאספה מכוננת. דבר זה נחזה באופן כללי כניצחון למועצה הלאומית להגנת המהפכה.⁵⁰ עקב כך, שלבי המעבר השונים לאחר המהפכה דחפו עורכי דין אקטיביסטים לזירה הפוליטית. הם היו מעורבים ישירות בהתפתחויות פוליטיות מכריעות, ובמיוחד בתקופה המקדימה לבחירות אוקטובר 2011 שהולידה את המועצה הנבחרת הלאומית השנייה. עורכי דין היו שחקנים מרכזיים גם בוועדות לאומיות שונות שנוסדו על ידי רשויות הביניים בשנת 2011 וגם מעבר לתחום הממשלתי. כך למשל, בפברואר 2011 נוסדה "קבוצת 25 עורכי הדין" כדי לחקור שחיתויות בתקופת המשטר הישן ולסייע לבנות מערכת משפט שתענה על שאיפות העם התוניסאית לצדק מעברי. חברי הקבוצה, שבין היתר יזמו הליכים משפטיים נגד בן עלי, שרים ופקידים בכירים, התבלטו בקבוצת לחץ אפקטיבית, ופעלו ללא לאות כנגד מורשת השחיתות העמוקה שאפיינה את השלטון הקודם.⁵¹ גובה ושלאימה מציינים כי באמצעות שימוש ברטוריקה של "צדק" ובהצגתה כ"מגנת האידיאלים המהפכניים", לשכת עורכי הדין מינתה עצמה בהצלחה ככלב שמירה של הממשלה התוניסאית הבתר-המהפכנית.⁵²

בתקופה שאחרי הבחירות הראשונות שלאחר המהפכה, הידרדרו התנאים הסוציו-אקונומיים בתוניסיה, ואיומי הטרור התגברו. על מנת לטפל במשבר ההולך וגדל, נוסדה רביעיית הדיאלוג הלאומי, כפי שהוזכר לעיל. כחבר ברביעיית הדיאלוג הלאומי, מילא מוחמד אל-פאדל מחפוז, נשיא לשכת עורכי הדין, תפקיד מרכזי בעיצוב תקופת המעבר בתוניסיה. לכל אורך תקופה זו, היו עורכי דין מעורבים ביצירת מדיניות באופן כללי, בשתדלנות למען מיגור עינויים ובניסוח חקיקה שתסייע בקידום הליכי צדק מעבר. חוק הצדק המעברי, שחוקקה המועצה הנבחרת הלאומית של תוניסיה בדצמבר 2013 (חוק פורץ דרך בעולם הערבי) שרטט את מפת הדרכים המקיפה לטיפול בהפרות של זכויות אדם בעבר ובהענקת פיצויים, לקיחת אחריות, רפורמה מוסדית, כינון ופיוס לאומי. מנגנונים מיוחדים שהוצעו כללו את ועדת האמת וכבוד האדם, קרן ייעודית למען כבוד האדם ושיקום של קרבנות הרודנות, ולשכות מיוחדות שבהן שופטים שיוכשרו לטיפול במקרים של הפרות זכויות אדם. ביוני 2015 פרסמה מועצת לשכת עורכי הדין קומוניקט המשרטט את תוואי הדרכים שבהן יכולים עורכי דין לסייע בפיתוח ויישום של ועדת האמת וכבוד האדם המוצעת. הודגשה חשיבותו של שיתוף פעולה הדוק בין הלשכה לוועדה בשלושה תחומים מרכזיים: הכשרה של עורכי דין להשתתף ולסגור במסגרת מנגנונים ספציפיים כגון הוועדות והלשכות המומחיות; סיוע בירידה לחקר האמת ומתן אפשרות לכך; תרומה לוועדת הבוררות והפיוס בדרך של ליטיגציה בשם לקוחות בקשר לתיקים שנבחנו. בעוד שעורכי הדין ערוכים אפוא להמשיך בתרומתם לצדק מעברי בתוניסיה, עומדים בפניהם עוד אתגרים מהותיים במאמצייהם להגן על חירויות אזרחיות ופוליטיות.⁵³ עניין מרכזי נוסף היה פעולות של הלשכה לביצור העצמאות המקצועית של עורכי הדין. מאמץ זה היתרגם לבסוף לסעיף 1 בחוק המקצוע (2011), שביסס את מקצוע עריכת הדין כ"חופשי ובלתי-תלוי, שותף בביסוס צדק ומגן חירויות וזכויות אדם", ובסעיף 47 לאותו החוק המעניק חסינות לעורכי דין במהלך מילוי חובותיהם המקצועיות. בינואר 2014, הוכרו מאמצייהם גם בסעיף 105 לחוקה התוניסאית החדשה, הקובע שמקצוע עריכת הדין הוא "מקצוע חופשי ובלתי-תלוי התורם להגנת זכויות וחירויות" וכי "עורכי דין נהנים מביטחונות משפטיים המגנים עליהם ומאפשרים להם למלא את תפקידיהם". קביעה זו מכירה בתפקיד שמילאו עורכי דין במהלך תקופת הדיקטטורה ותקופת המעבר. במונחים מעשיים, התפתחויות אלו אמורות לקדם את יכולתם של עורכי דין לפעול בלשכות המתמחות שנוצרו על ידי חוק הצדק המעברי התוניסאי, ובכית המשפט החוקתי החדש.⁵⁴ לסיכום, עורכי הדין מילאו תפקיד חשוב במהלך המהפכה ובתקופת המעבר בהתרחפת הכניית מובן שקשה לדבר על עורכי הדין כעל מקשה אחת, אך התפקוד הקיבוצי של מספר גדול של עורכי דין בתקופה זו מספק בסיס לניסיון להאיר את תפקידם בתקופות מעבר חברתי.⁵⁵ מובן שלעורכי הדין לשינוי חברתי או למען מטרה ציבורית (cause lawyering) היה תפקיד מרכזי. תפקידם בא לידי ביטוי בדרישות ממוקדות כגון הגנה על זכויות אדם וזכויות עובדים ושימת סוף לעינויים, ותרם משמעותית לעריכת הדין הפוליטית של לשכת עורכי הדין, שמידת האקטיביזם הפוליטי שלה היה תלוי, בעיקר, במידת האקטיביזם הפוליטי של הנהגת הלשכה, אך גם בדרישות חברי הלשכה. ככלל, במהלך המהפכה ולאחריה, הגיבה לשכת עורכי הדין לדרישות גוברות מצד חבריה להסיט את המיקוד מעצמאות מקצועית למעורבות פוליטית. עם זאת, בעוד שהנהגת הלשכה נקטה כאמור במהלך ההפיכה בגישה שמרנית יחסית, עורכי דין אקטיביסטיים עודדו את הקולגות שלהם לנטוש את בתי המשפט ולבטא את הסולידריות שלהם עם המפגינים האחרים במחאות ובהפגנות. גובה ושלאימה מזהים ארבע תת-קבוצות של עורכי הדין התוניסאים בהתאם לרמת האקטיביזם הפוליטי שלהן: עורכי דין צעירים מן המעמד הנמוך, עורכי דין ממעמד הביניים, ולבסוף שתי קבוצות שכמעט ולא היו מעורבות פוליטית: עורכי דין תאגידיים וחברי מפלגת השלטון האוטוריטארי. כאמור,

הקבוצה הפעילה ביותר הייתה של עורכי דין צעירים מן המעמד הנמוך, שגם היוו את הקבוצה הגדולה ביותר של עורכי הדין (בשנת 2010, כ-75% מעורכי הדין היו מתחת לגיל 40).⁵⁶ חלוקה זו תואמת את הערכתו של אחד מכותבי מאמר זה, במקום אחר, שהסבר אחד למעורבותם של עורכי דין במהפכות הוא תסכול המניע מעורבות פוליטית.⁵⁷ במובן זה דה טוקוויל צדק בתיאורו את עורכי הדין שהשתתפו במהפכה הצרפתית כאנשים מוכשרים ששאיפותיהם למעמד גבוה סוכלו. לכן, פול מייסון העיר ביחס לאביב הערבי כי מבנה חברתי יכול לפגוע בחלשים שנים רבות, אך כאשר עורכי דין יושבים רעבים וקפואים בעליית הגג, אז תחל המהפכה.⁵⁸

האם יש בנתונים אלו תמיכה בטיעון שמעורבותם של עורכי הדין במהפכה הדמוקרטית בתוניסיה (כמו גם במקומות אחרים) הייתה מונעת, בין היתר, מאינטרס עצמי לקידום כלכלי? אכן, כפי שפרידמן ורוזנאי ציינו, "ייתכן שעורכי הדין אינם אלא קבוצה חזקה בעלת אינטרס עצמי. ברגע שאלו מזהים לאן רוח המהפכה נושפת, הם מבקשים להצטרף לתנועה המהפכנית, להחזיק בעמדות מפתח ולשרת את האינטרסים שלהם עצמם באמצעות ניסוח המסמכים הבת-המהפכניים כדי לשמר את מעמדם בחברה".⁵⁹ אך אין בכך כדי להסביר במלואה את עובדת היותם של עורכי דין לא רק מעורבים במהפכות דמוקרטיות אלא גם כיוזמי, יוצרי ומנהיגי המהפכות. לכן, הסבר זה אינו מספק. במדינות שונות, ולאורך ההיסטוריה, עורכי דין לקחו חלק מרכזי בהגנה על הדמוקרטיה ובקידומה. כך, למשל, עורכי דין שיחקו תפקיד מרכזי בהליכי דמוקרטיזציה באפריקה. כפי שאוקו הסביר, עורכי דין מהווים קבוצה חזקה בחברה ולאור מעמדם החברתי המרכזי יש ביכולתם לבקר את השימוש השרירותי בכוח ולהגן על זכויות יסוד. בתפקידם זה, הם יכולים להחיות את החברה האזרחית, לשמר את הדמוקרטיה ולקדם תהליכי דמוקרטיזציה.⁶⁰ גם במדינות אחרות בעולם הערבי, למשל בלוב ובמצרים, עורכי דין לקחו חלק משמעותי ומוביל במחאות העממיות, והם עשו זאת ככובעים כעורכי דין בעודם עוטים את גלימותיהם השחורות, מה שתרם ללגיטימיות של האקט המהפכני.⁶¹ כך, במחקרם על אודות מעורבותם של עורכי דין באביב הערבי, פרידמן ורוזנאי מציינים כי מעורבותם של עורכי דין במהפכות דמוקרטיות קשורה למקומם ולתפקידם בחברה, ולקשר שבין עורכי הדין ובין זכויות אדם. קבוצת עורכי הדין היא משכילה, מאוגדת, נהנית מעצמאות ופעילה. כל אלו מכשירים אותה להשתמש בכוחה לטובת החברה ולשפר את המערכת החברתית והציבורית. לכן, "האחריות לשיפור המערכת המשפטית ולקידום שלטון החוק, במובנו המהותי, המתייחס לשלטון חוק בחברה דמוקרטית והכולל הכרה בזכויות אדם, עשויה להיות כרוכה דווקא בהתנהגות התומכת בקידום ערכי המהפכה ומטרותיה, בייחוד אם מדובר במהפכה דמוקרטית".⁶² כפי שצוין באחד מהסלוגנים שהונף במהלך המחאות בתוניסיה: "lawyers are the first lines of defense of people's right".⁶³ לכן, ייתכן שנכון יותר לראות בהסברים שצוינו לעיל, כמשלימים ולא כמוציאים זה את זה. מכל מקום, יש להכיר בכך שלמעורבותם של עורכי דין במהפכות, תפקיד חשוב ביצירת לגיטימציה סביב המאמצים או המאבקים לשינוי חברתי.⁶⁴ החשיבות לענייננו היא שהניסיון בתוניסיה מלמד לא רק על גרסה קיצונית של "עריכת דין למען מטרה" כ"פעילות המשתמשת באמצעים הקשורים למשפט [...] להשגת צדק חברתי רחב יותר",⁶⁵ אלא מאיר גם את העובדה שעריכת הדין היא "יותר מיישום כישורים טכניים, אלא כלי באמצעותו ניתן לבנות חברה טובה יותר".⁶⁶

5. סיכום

למרות הסיבות המקומיות ששימשו כחומר בערה להתקוממות בתוניסיה, פרצה המהפכה בעקבות שרשרת של אירועים ספונטניים. שימור התהליך המהפכני נוכח דיכוי ממשלתי דרש ארגון ברמת השטח ותמיכה על ידי מנהיגות מאוחדת. למעשה, תנועות עממיות מסוגים שונים נוצרו במהירות,

לשם ארגון והובלה של היבטים שונים של המאבק, כאשר תאים מקומיים של איגוד העובדים מילאו בכך תפקיד מכריע. חברי איגוד העובדים המקומי סיפקו תשתית ארגונית מספקת וכבך הבטיחו את יכולת המשך המהפכה. המנהיגות המאוחדת והסינרגיה בין הכוחות המשולבים היו חיוניות להצלחה. המהפכה בתוניסיה נתמכה על ידי ברית רחבה של שחקנים חברתיים לרבות עובדים, עניי הערים, אזרחים שהודרו לשוליים, פקידי ציבור, מעמד הביניים והאליטות הכלכליות. קואליציה מגוונת זו הייתה חזקה דיה על מנת להפיל את בן עלי. בהתבסס על עבר של מסירות במאבק למען חירויות אזרחיות, פוליטיות ודתיות תחת שלטון בן עלי, עורכי דין אקטיביסטים מצאו את עצמם במרכז הבמה של החיים הפוליטיים והציבוריים בתקופת מעבר זו.

בתקופה שלאחר נפילת בן עלי, עמדה ברית הטרוגנית זו בפני מחלוקות פנימיות – נוכח התאודות של האויב המשותף.⁶⁷ עם זאת, הליך הגישור שנוהל על ידי רביעיית הדיאלוג הלאומי, על אף אתגרו, צבר תנופה מספקת כדי שיוכתר כהצלחה. חברי הרביעייה הצליחו להיסמך על הלגיטימיות שלהם בחברה, בהתבסס על אמון ועל משקלם הפוליטי. המאמצים שנקטה הרביעייה לתמוך בעבודת האספה המכוננת ולהבטיח את אישור התהליך החוקתי בקרב האוכלוסייה התוניסאית סללו את הדרך לדיאלוג של שלום בין שני כוחות חברתיים מתחרים. מפלגות פוליטיות ורשויות הממשלה שיתפו פעולה כדי למצוא פתרונות מבוססי קונצנזוס למגוון רחב של אתגרים תוך גישור על פערים פוליטיים ודתיים. תוצאה זו ראויה לציון והיא ייחודית בהיסטוריה הקרובה והעגומה של מעבר לרמוקרטיה בעולם הערבי. מעבר להיותה הוכחה לכך שכוחות פוליטיים אסלאמיסטיים וחילוניים יכולים לעבוד יחד להשגת תוצאות משמעותיות לטובת המדינה, היא גם מדגימה את האופן שבו יכולים מוסדות וארגונים בחברה האזרחית למלא תפקיד מכריע בהליך הדמוקרטיזציה שלה. מאמצים אלו הובילו לבחירות חופשיות ולהעברה שלווה של השלטון. לבסוף, עבודת הרביעייה מדגישה את הערך של דיאלוג ושל תחושת שייכות לאומית באזור המתאפיין בסכסוכים. הדיאלוג הלאומי רחב הבסיס שהרביעייה הצליחה לבסס בלם את התפשטות האלימות בתוניסיה, ובסופו של דבר קיבלה עבודת הרביעייה הכרה באמצעות פרס נובל שהוענק לה בשנת 2015.

הערות

- 1 JAY SEKULOW, JORDAN SEKULOW, ROBERT W. ASH & DAVID FRENCH, RISE OF ISIS: A THREAT WE CAN'T IGNORE (2014).
- 2 Mohamed A. Arafa, *Whither Egypt? Against Religious Fascism and Legal Authoritarianism: Pure Revolution, Popular Coup, or a Military Coup D'état?*, 24(4) INDIANA INT'L & COMP. L. REV. 859 (2014).
- 3 David D. Kirkpatrick, *Moderate Islamist Party Heads Toward Victory in Tunisia*, THE NEW YORK TIMES (24 October 2011).
- 4 Yaniv Roznai, *The "ביטחוניזציה" מאופיינת בהפיכת אובייקטים למושא ביטחוני. ראו למשל* *The Insecurity of Human Security*, 32(1) WISCONSIN INT'L L. J. 95 (2014).
- 5 ראו למשל Larry Diamond, *Tunisia Is Still a Success*, THE ATLANTIC (23 March 2015).
- 6 Adeel Hassan, *A Fruit Vendor Whose Death Led to a Revolution*, THE NEW YORK TIMES (17 December 2014); Robert F. Worth, *How a Single Match Can Ignite a Revolution*, THE NEW YORK TIMES (21 January 2011).
- 7 Eric Goldstein, *Before the Arab Spring, the Unseen Thaw*, HUMAN RIGHTS WATCH (22 January 2012).

- Angelique Chrisafis, *Tunisian PM Resigns Sparking Credit Rating Downgrade*, THE GUARDIAN 8
 (20 February 2013).
 Kirkpatrick, לעיל ה"ש 3. 9
- Priscille Lafitte, *Une Exposition D'art Contemporain à L'origine Des Heurts à Tunis?*, FRANCE 10
 24 - CULTURE (14 June 2012).
- Eileen Byrne, *Tunisian Opposition Leader Shot Dead*, THE GUARDIAN (17 February 2013) 11
 Chrisafis, לעיל ה"ש 8. 12
- Carlotta Gall, *Second Opposition Leader Assassinated in Tunisia*, THE NEW YORK TIMES (25 13
 July 2013). במהלך חודשי הקיץ מחבלים מתאבדים ניסו לבצע פיגוע ב־Sousse, אתר תיירותי בדרום
 תוניסיה, אך פעולתם סוכלה בידי הרשויות. ראו Carlotta Gall, *Suicide Blast and Attempt Deal a*
Blow to Tunisia, THE NEW YORK TIMES (30 October 2013) 13
- Tarek Amara, *Police Clash with Protesters in Tunisia's Sidi Bouzid*, REUTERS (28 July 2013) 14
- Sarah Chayes, *How a Leftist Labor Union Helped Force Tunisia's Political Settlement*, CARNEGIE 15
 ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE (27 March 2014).
- Carlotta Gall, *A Political Deal in a Deeply Divided Tunisia as Islamists Agree to Yield Power*, 16
 THE NEW YORK TIMES (16 December 2013).
- Chris Toensing, *Tunisian Labor Leaders Reflect Upon Revolt*, 41 MIDDLE EAST 17
 מצוטט אצל RESEARCH 258 (2011).
 שם. 18
- Goldstein, לעיל ה"ש 7. 19
- Karine Gantin & Omeyya Seddik, *Révolte Du « Peuple Des Mines » En Tunisie*, LE MONDE 20
 DIPLOMATIQUE (July 2008).
- Eric Gobe, *The Gafsa Mining Basin between Riots and a Social Movement: meaning and*
significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia, WORKING PAPER (2010), halshs-00557826 21
- Jack A. Goldstone, *Cross-Class Coalitions and the Making of the Arab Revolts of 2011*, 17 (4) 22
 SWISS POL. SCI. REV. 457 (2011).
- JAMES C. SCOTT, *WEAPONS OF THE WEAK* (1985) 23
- CHARLES TILLY AND SIDNEY TARROW, *CONTENTIOUS POLITICS* (2006) 24
- JEFF GOODWIN, *NO OTHER WAY OUT: STATES AND REVOLUTIONARY MOVEMENTS, 1945-1991* 4 (2001) 25
- Lisa Anderson, *Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt,*
and Libya, 90(3) FOREIGN AFFAIRS 2-7 (May-June 2011) 26
 Chayes, לעיל ה"ש 15. 27
- Robert D. Benford and David A. Snow, *Framing Processes and Social Movements: An Overview*
and Assessment, 26 ANNU. REV. SOCIOL. 611, 622-627 (2000) 28
- Christopher Alexander, *Authoritarianism and Civil Society in Tunisia: Back from the Democratic*
Brink, 27 MIDDLE EAST REPORT 205 34-38 (1997) 29
- FRANCESCO CAVATORTA, *CIVIL SOCIETY AND DEMOCRATIZATION IN THE ARAB WORLD: :ראו באופן כללי:*
THE DYNAMICS OF ACTIVISM (2010) 30
- ריאיון של ארנו קורז עם נור כעבי (10.01.2015). 31
- JAMES M. JASPER, *THE ART OF MORAL PROTEST: CULTURE, BIOGRAPHY, AND CREATIVITY IN SOCIAL*
MOVEMENTS 70 (1997) 32
- Arnaud Kurze, *Sarajevo Roses, Tahrir Protests & Djerbahood: Injustice, Youth, ראו את ההרצאה:*
Resilience &. להרחבה ראו: www. (6 June 2015) 33

- wilsoncenter.org/event/sarajevo-roses-tahrir-protests-djerbahood-injustice-youth-resilience#sthash.uAfxZEgg.dpuf
- ERIC GOBÉ, LES AVOCATS EN TUNISIE DE LA COLONISATION À LA RÉVOLUTION: ראו באופן כללי: 34
 (1883-2011): SOCIOHISTOIRE D'UNE PROFESSION POLITIQUE (2013).
- Eric Gobé, *Les avocats tunisiens dans la Tunisie de Ben Ali: économie politique d'une profession* 35
juridique 79, in DROIT ET SOCIÉTÉ 733 (2011). (להלן: Gobé – Les avocats tunisiens). לניתוח
- מפורט של מערכת היחסים בין השלטון לעורכי הדין ראו Eric Gobé, *The Tunisian Bar to the Test of Authoritarianism: Professional and Political Movements in Ben Ali's Tunisia (1990-2007)*,
 15(3) J. NORTH AFR. STUD. 333 (2010); Eric Gobé & Lena Salaymeh, *Tunisia's "Revolutionary" Lawyers: From Professional Autonomy to Political Mobilization*, 41(2) L. & SOC. INQUIRY 311,
 319-325 (2016).
- Eric Gobé & Michaël Béchir Ayari, *Les Avocats*; 324-323, 315-314 בעמ' שם, Gobé & Salaymeh 36
dans la Tunisie de Ben Ali: Une Profession Politisée?, 3 L'ANNÉE DU MAGHREB 105-132 (2007).
- Marny Requa, *Lawyers, "Revolution", and Transitional Justice: The Case of Tunisia*, CORNELL 37
 LAW SCHOOL POST-UPRISING JUSTICE ADMINISTRATION CONFERENCE (11 October 2014).
- Gobe & Salaymeh 38
 לעיל ה"ש 35, בעמ' 313-315, 323. גובה ושאלמה מציינים שם עוד כי ההבחנה הקיימת בתוניסיה בין עורכי דין (*avocats*) ובין שופטי שלום ותובעים (*magistrats*), המבוססת על שיטת המשפט הצרפתית, ממקמת את עורכי הדין באופן טבעי יותר בניגוד לממשלה.
- Amira Aleya-Sghaier, *The Tunisian Revolution – The Revolution of Dignity*, in 39
 REVOLUTION, REVOLT AND REFORM IN NORTH AFRICA: THE ARAB SPRING AND BEYOND 30, 43-44
 (Ricardo RENE LAREMONT ED., 2013).
- SALWA EL GANTRI, THE ROLE OF LAWYERS AS TRANSITIONAL ACTORS IN TUNISIA (Lawyers, Conflict 40
 & Transitions project, August 2015).
- Yasmine Ryan, *Another Tunisian protester dies*, ALJAZEERA (31 December 2010), www.aljazeera.com/news/africa/2010/12/201012317536678834.html 41
- Ryan Rifan, *Timeline: Tunisia's Uprising*, ALJAZEERA (23 January 2011), www.aljazeera.com/indepth/spotlight/tunisia/2011/01/201114142223827361.html 42
- Gobé & Salaymeh 43
 לעיל ה"ש 35, בעמ' 327.
- ראו Goldstone, לעיל ה"ש 22, בעמ' 457, 459. 44
- El GANTRI 45
 לעיל ה"ש 40, בעמ' 1-2. ראו גם Sari Hanafi, *The Arab Revolutions; the Emergence of a New Political Subjectivity*, 5 CONTP. ARAB. AFF. 198, 198-213 (2012).
- Gobé – Les avocats tunisiens 46
 לעיל ה"ש 35.
- ראו יניב רוזנאי וקרין פאר פרידמן "עריכת דין מהפכנית" המשפט כ 303, 344-343 (2014); ראו גם: 47
 Vincent Luizzi, *The Social Responsibility of Attorneys in Revolutionary Times*, in SHAPING
 REVOLUTIONS 176 (ELPETH ATTWOOL ed., 1991); אמיר פד-פוקס "משפט תחת מחאה: המשפטים והמחאה החברתית של קיץ 2011" מעשי משפט ד 93, 99-98 (2011).
- Yaniv Roznai, *Revolutionary Lawyering? On Lawyers' Social Responsibility and Roles during* 48
a Democratic Revolution, 22(2) SOUTH. CAL. INTER. L. J. 353, 384 (2013), ראו גם רוזנאי ופרידמן, שם.
- Gobé & Salaymeh 49
 לעיל ה"ש 35, בעמ' 314.
- Gobé – Les avocats tunisiens 50
 לעיל ה"ש 35.
- El GANTRI 51
 לעיל ה"ש 40, בעמ' 5-6; Aleya-Sghaier, לעיל ה"ש 39, בעמ' 44.
- Gobé & Salaymeh 52
 לעיל ה"ש 35, בעמ' 314.

- DOMENICA, *El Gantri*, לעיל ה"ש 40, בעמ' 19-21. להרחבה על רביעיית הדיאלוג וצדק מעברי ראו
- PREYSING, *TRANSITIONAL JUSTICE IN POST-REVOLUTIONARY TUNISIA (2011-2013): HOW THE PAST SHAPES THE FUTURE* 107-113 (Springer, 2016).
- EL GANTRI, לעיל ה"ש 40, בעמ' 28.
- ש.ם.
- Gobé & Salaymeh, לעיל ה"ש 35, בעמ' 316, 323.
- Roznai, לעיל ה"ש 48, בעמ' 374-375. ראו גם רוזנאי ופרידמן, לעיל ה"ש 47, בעמ' 326.
- PAUL MASON, *WHY IT'S KICKING OFF EVERYWHERE: THE NEW GLOBAL REVOLUTIONS* CH. 4 ראו
- (2012); ALEXIS DE TOCQUEVILLE, *DEMOCRACY IN AMERICA* 243 (J. P. Mayer & Max Lerner eds., George Lawrence Trans., Harper & Row, 1966).
- רוזנאי ופרידמן, לעיל ה"ש 47, בעמ' 326.
- Okechekwu Oko, *Consolidating Democracy on a Troubled Continent: A Challenge for Lawyers in Africa*, 33 *VAND. J. TRANS'L L.* 573, 583-584 (2000).
- רוזנאי ופרידמן, לעיל ה"ש 47, בעמ' 320-325.
- ש.ם, בעמ' 336, וראו להרחבה בעמ' 333-341.
- Gobé & Salaymeh, לעיל ה"ש 35, בעמ' 325.
- רוזנאי ופרידמן, לעיל ה"ש 47, בעמ' 342-344.
- Carrie Menkel-Meadow, *The Causes of Cause Lawyering: Toward an Understanding of the Motivation and Commitment of Social Justice Lawyering*, in *CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES* 31, 37 (AUSTIN SARAT & STUART SCHEINGOLD eds., 1998).
- Kieran McEvoy & Rachel Rebouche, *Mobilising the Professions?: Lawyers, Politics and the Collective Legal Conscience*, in *JUDGES, TRANSITION, AND HUMAN RIGHTS* 275, 305 (JOHN MORISON, Robert Gordon, *The Independence* ראו גם KIERAN McEVY, AND GORDON ANTHONY EDS., 2007).
- of Lawyers*, 68 *BOSTON U. L. REV.* 1 (1988).
- Sami Zemni, *The Roots of the Tunisian Revolution: Elements of a Political Sociology*, in *ROUTLEDGE HANDBOOK OF THE ARAB SPRING: RETHINKING DEMOCRATIZATION* 77, 86 (LARBI SADIKI ed., 2015).